

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد

بررسی رابطه دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نهج البلاغه

معصومه زیوری لشکاجانی

استاد راهنما

دکتر هادی نوری

شهریور ۱۳۹۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گروه: علوم اجتماعی

گرایش: جامعه‌شناسی

بررسی رابطه دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نهج البلاغه

معصومه زیوری لشکاجانی

استاد راهنما

دکتر هادی نوری

استادان مشاور

دکتر محمدرضا غلامی

دکتر ابراهیم قاسمی روشن

شهریور ۱۳۹۷

باسمه تعالی

صور تجلسه دفاع از پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد

دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد معصومه زیبوری لشکرجانی در رشته جامعه شناسی گرایش - با عنوان:

بررسی رابطه ی دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نوح البلاغه

به ارزش ۴ واحد، رأس ساعت ۱۱:۰۰ چهار شنبه مورخ ۱۳۹۷/۰۶/۲۱ در کلاس دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه گیلان تشکیل شد. هیأت داوران پس از بررسی، نتیجه را به شرح زیر اعلام نمودند:

- پایان نامه با نمره ۱۹ و با امتیاز عالی بسیار خوب خوب قابل قبول مورد تأیید قرار گرفت
- پایان نامه در وضع فعلی با اصلاحات جزئی مورد قبول است و نمره و امتیاز عالی ، بسیار خوب خوب قابل قبول دریافت نمود.
- پایان نامه به شکل فعلی، مورد تأیید قرار نگرفت و پیشنهاد گردید.

امضا	محل کار عضو هیات داوران	تخصص	مرتبه دانشگاهی	اعضای هیات داوران
	هیات علمی دانشگاه گیلان	علوم اجتماعی	استادیار	استاد(ان) راضی ۱- آقای دکتر هادی نوری
				۲- استاد(ان) مشاور:
	هیات علمی دانشگاه گیلان	علوم اجتماعی	استادیار	۱- آقای دکتر محمد رضا غلامی
	هیات علمی دانشگاه گیلان	معارف اسلامی	استادیار	۲- آقای دکتر ابراهیم قاسمی روشن
				داوران:
	هیات علمی دانشگاه گیلان	علوم اجتماعی	استادیار	۱- آقای دکتر رضا علیزاده
	هیات علمی دانشگاه گیلان	معارف اسلامی	استادیار	۲- آقای دکتر امیر نورانی

امضا:	محل کار عضو هیات داوران:	مرتبه:	نماینده تحصیلات تکمیلی:
	هیات علمی دانشگاه گیلان	استادیار	سرکار خانم معصومه غیوری

نمونه ۳

۱- چهار نسخه اصل از صورتجلسه توسط نماینده تحصیلات تکمیلی تعلیم و به مدیر گروه تسلیم شود. یک نسخه بر گروه آموزش، یک نسخه در آموزش دانشگاه و یک نسخه در پرونده دانشجو نگهداری و یک نسخه نیز تحویل دانشجو داده شود.

حوزه معاونت آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشگاه

تعهدنامه اصالت پایان نامه

اینجانب معصومه زیوری لشکاجانی دانش‌آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته در رشته علوم اجتماعی - جامعه‌شناسی که در تاریخ ۱۳۹۷/۰۶/۲۱ از پایان‌نامه خود با عنوان بررسی رابطه دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نهج‌الایلافه با کسب نمره ۱۹ و درجه عالی دفاع نموده‌ام، بدین وسیله اظهار می‌کنم:

۱) این پایان‌نامه حاصل تحقیق و پژوهش اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان‌نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده کرده‌ام، مطابق ضوابط موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست منابع ذکر و درج نموده‌ام.

۲) این پایان‌نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین‌تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی داخلی و خارجی ارائه نشده‌است.

ضمناً متعهد می‌شوم:

۳) چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره‌برداری اعم از چاپ مقاله، کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان‌نامه را داشته باشم، از استاد محترم راهنما و گروه آموزشی مربوطه مجوزهای لازم را اخذ نمایم.

۴) چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و دانشگاه گیلان مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی‌ام، هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

معصومه زیوری لشکاجانی

تاریخ و امضاء:

۱۳۹۷/۰۶/۲۱

به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان از کلمه ایثار و از خودگذشتگان
به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدنش وجودشان که در این سردترین روزگار ان بهترین پشتیبان است،
به پاس قلب های بزرگشان که فریادرس است و سرگردانی و ترس در پناهمشان به شجاعت می کرلید؛
و به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند؛
این مجموعه را به پدر و مادر عزیزم تقدیم می کنم...

سپاس بی کران پروردگاری که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش را بنمونمان شد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخرمان نمود و خوشه چینی از علم و معرفت را روزمان ساخت.

باشکر فراوان از استادگرامی جناب آقای دکتر هادی نوری بسیار سپاسگذارم چرا که بدون راهنمایی های ایشان تأمین این پایان نامه بسیار مشکل می نمود. از اساتید مشاور جناب آقای دکتر غلامی و جناب آقای دکتر قاسمی روشن نهایت شکر را دارم.

صفحه	عنوان
ج	چکیده فارسی
	فصل اول: کلیات تحقیق
۲	۱-۱- مقدمه
۲	۱-۲- بیان مسئله
۴	۱-۳- ضرورت تحقیق
۴	۱-۴- اهداف تحقیق
۴	۱-۵- پرسش‌های تحقیق
۵	۱-۶- استراتژی تحقیق
	فصل دوم: ادبیات تحقیق
۷	۱-۲- مقدمه
۷	۲-۲- بررسی پیشینه پژوهش
۸	۲-۲-۱- پیشینه داخلی
۲۱	۲-۲-۲- پیشینه خارجی
۲۱	۲-۳- نقد ادبیات موجود
	فصل سوم: چارچوب نظری
۲۴	۱-۳- مقدمه
۲۴	۲-۳- دینداری
۲۶	۳-۳- انواع دینداری
۳۱	۳-۴- عدالت
۳۱	۳-۴-۱- عدالت اجتماعی
۳۲	۳-۴-۲- اصول عدالت اجتماعی
۳۳	۳-۴-۳- رویکردهای عدالت اجتماعی
۳۷	۳-۵- نتیجه‌گیری
	فصل چهارم: روش تحقیق
۳۹	۱-۴- مقدمه
۳۹	۲-۴- انواع تحقیق
۳۹	۳-۴- روش‌های گردآوری داده‌ها
۴۰	۴-۴- روش تحلیل داده‌ها
۴۲	۴-۵- روش تحقیق حاضر
	فصل پنجم: یافته‌های تحقیق
۴۵	۱-۵- مقدمه
۴۵	۲-۵- جدول کدهای استخراجی
۴۸	۳-۵- نقل قول‌ها

۵۸	۴-۵-جدول تحلیل کدگذاری شده
۵۸	۴-۵-۱-تحلیل محتوا بر اساس انواع دینداری بینگر
۶۷	۵-۵-تحلیل محتوا بر اساس انواع دینداری شپرد
۷۷	۵-۶-جدول تحلیل محتوای جهت‌دار رویکردهای عدالت اجتماعی
۸۲	۵-۷-جدول تحلیل محتوای جهت‌دار رویکردهای عدالت اجتماعی
۸۷	۵-۸-جدول تحلیل محتوای جهت‌دار عدالت اجتماعی راسیسنکی
۹۵	۵-۹-نتیجه‌گیری
۹۶	۵-۹-۱-جمع‌بندی
۹۹	فهرست منابع
۱۰۶	چکیده انگلیسی

صفحه	عنوان
۴۵	جدول ۵-۱- پژوهش دینداری جهت تحلیل محتوای جهت‌دار.....
۴۶	جدول ۵-۲- پژوهش عدالت جهت تحلیل محتوای جهت‌دار.....
۴۷	جدول ۵-۳- پژوهش عدالت جهت تحلیل محتوای جهت‌دار.....
۴۷	جدول ۵-۴- جدول کدهای استخراجی دینداری.....
۴۸	جدول ۵-۵- کدهای استخراجی عدالت اجتماعی.....
۴۸	جدول ۵-۶- کدهای استخراجی عدالت اجتماعی.....
۵۹	جدول ۵-۷- کدگذاری بر اساس دینداری از نظر بینگر.....
۶۷	جدول ۵-۸- کدگذاری بر اساس انواع دینداری شپرد.....
۷۷	جدول ۵-۹- کدگذاری بر اساس رویکردهای عدالت.....
۸۸	جدول ۵-۱۰- کدگذاری بر اساس عدالت اجتماعی.....
۹۴	جدول ۵-۱۱- کدگذاری بر اساس دینداری از نظر بینگر.....
۹۴	جدول ۵-۱۲- خلاصه جدول کدگذاری بر اساس رویکردهای عدالت.....

بررسی رابطه دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نهج البلاغه

معصومه زیبوری لشکاجانی

عدالت مهم‌ترین و اساسی‌ترین خواسته تمامی انسان‌ها در طول تاریخ بوده است؛ به عقیده بسیاری از اندیشمندان در میان فضیلت‌های اخلاقی، عدالت بنیادی‌ترین آن‌هاست که قوام زندگی صلح‌آمیز و توأم با سعادت انسان‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد. هدف از این پژوهش، واکاوی اندیشه‌های اجتماعی و سیاسی امام علی (ع) درباره عدالت و توصیف دقیق انواع جهت‌گیری دینداری و عدالت اجتماعی در اندیشه ایشان است. در این مطالعه، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی قیاسی، از متن کتاب نهج البلاغه؛ به‌عنوان متن اصلی، مقوله‌های مرتبط با عدالت و دینداری استخراج گردید. نتایج پژوهش حاکی از این است که مفهوم عدالت در همه ابعاد اجتماعی، سیاسی و... در اندیشه امام علی (ع) متبلور است و عدالت به‌عنوان اصل مهم و اساس دینداری در گفتار و رفتار آن حضرت به شمار می‌رود. در دیدگاه ایشان عدالت در تمامی ارکان جامعه با مفاهیم حق‌نیاز، شایستگی، مساوات و برابری گره‌خورده است. عبارات مرتبط با عدالت در نهج البلاغه نشان می‌دهد که دیدگاه حضرت به مفهوم عدالت، نه نگاه محافظه‌کارانه و انطباق با وضع موجود و نه نگاه صرف مساوات‌گرایانه است. بلکه بر اساس شایستگی و لیاقت افراد از پاداش و امکانات برخوردار می‌شوند. در نگاه ایشان برابری و عدالت در جامعه، در پذیرش خلقت برابر انسان‌ها و رفع حداقل نیاز همه افراد نمایان می‌شود. در بررسی و تحلیل انواع دینداری نیز نگاه امام با آنچه متفکرین غربی بدان پرداختند متمایز است. گرچه مطابق با مؤلفه‌ها و ویژگی‌های ذکرشده در بخشی از رویکردها هم سو هستند اما در کلیات از یکدیگر متمایز می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: دینداری، عدالت اجتماعی، نهج البلاغه، امام علی، برابری

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

دینداری جلوه و مصداق دین است و درواقع عنوان عامی است که به هر فرد یا پدیده‌ای که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در آن متجلی باشد، اطلاق می‌شود. دینداری یک نظام عملی مبتنی بر اعتقادات است که در ابعاد فردی و اجتماعی، از جانب پروردگار، برای هدایت انسان‌ها در مسیر رشد و کمال الهی ارسال شده است و شامل عقاید، باورها، نگرش‌ها و رفتارهایی است که با هم پیوند داشته و یک احساس جامعیت را برای فرد تدارک می‌بینند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۳۶). درواقع دینداری؛ پذیرش تمام یا بخشی از عقاید، اخلاقیات و احکام دینی است، به نحوی که شخص دیندار خود را ملزم به پیروی و رعایت از این مجموعه بداند (یغمایی؛ ۱۳۸۰: ۹۰). از سویی دیگر عدالت نیز از جمله مفاهیمی است که ابعاد و بزرگی آن، همه افراد بشر را به تحسین واداشته است. انسان از وقتی که خود و جامعه را شناخته است، به‌ضرورت حضور ارزشمند عدالت در زندگی، برای تعالی خود و اجتماعش پی برده است. باآنکه کلمه عدالت دارای کاربردی فراگیر است، مسأله عدالت از دیرباز جزء مهم‌ترین مباحث و دغدغه‌های بشر و ادیان الهی و اندیشمندان سیاسی بوده است.

با توجه به اینکه عدل یکی از پنج اصل ضروری دین اسلام است. لذا جایگاه عدل در این دین از جامعیت بیشتری برخوردار است. در این میان امام علی (ع) در بین حاکمان تاریخ بیش‌ترین اهتمام را به عدالت داشته است. در اندیشه و سیره امام علی (ع)، عدالت و برپایی آن مهم‌ترین موضوع زیست انسانی-ایمانی است، به‌گونه‌ای که جز در پرتو عدالتی فراگیر نمی‌توان از دین و ایمان و سلامت و سعادت به‌درستی سخن راند و زندگی انسانی و ایمانی داشت و در عرصه جامعه، سیاست، حکومت، مدیریت، اقتصاد، قضاوت و دیگر عرصه‌ها از سلامت و کمال بهره‌مند بود. امام علی (ع)؛ عدالت اجتماعی را مهم‌ترین وظیفه انبیا و اولیا و فلسفه تشکیل حکومت اسلامی دانسته و آن‌قدر آن را حائز اهمیت می‌داند که به‌عنوان یکی از ستون چهارگانه ایمان معرفی می‌کند. بخش عمده مسائل اجتماعی مطرح‌شده در نهج‌البلاغه به عدالت اجتماعی اختصاص دارد، به‌گونه‌ای که موضوعات اجتماعی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به عدالت پیوند می‌خورند و گویا نقطه مرکزی برخورد همه آن‌ها به یکدیگر؛ همان عدالت اجتماعی است؛ از این منظر پژوهش حاضر در نظر دارد تا با استفاده از کتاب نهج‌البلاغه به‌عنوان منبع دست‌اول و معتبرترین سندی که حاوی سخنان و دیدگاه‌های حضرت امیر می‌باشد و با توجه به نظریات مطرح‌شده در چارچوب نظری، رابطه دینداری و عدالت اجتماعی را در سخنان آن حضرت مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد.

۱-۲- بیان مسئله

عدالت مهم‌ترین و اساسی‌ترین خواسته تمامی انسان‌ها در طول تاریخ بوده است؛ به عقیده بسیاری از اندیشمندان در میان فضیلت‌های اخلاقی، عدالت بنیادی‌ترین آن‌هاست که قوام زندگی صلح‌آمیز و توأم با سعادت انسان‌ها را امکان‌پذیر می‌سازد. بحث عدالت شاید غامض‌ترین موضوع اخلاق در عرصه روابط میان انسان‌ها یا روابط اجتماعی باشد (غنی نژاد، ۱۳۸۶: ۱)؛ اما این‌که تا چه میزان درک و نگرش مشترکی از این مفهوم وجود داشته و درک افراد تحت تأثیر کدامین عامل بوده است، جای سؤال وجود دارد. از آنجایی که عدالت یک امر انتزاعی و ارزشی است و در بیشتر مواقع با توجه به شرایط اجتماعی، فرهنگی، تاریخی جامعه و ارزش‌های افراد تعریف‌شده و مصادیق و دلالت‌های خاص خود را پیدا می‌کند، لذا می‌توانیم انتظار داشته باشیم که برداشت‌های متفاوتی از آن وجود داشته باشد. چنان‌که؛ در یک مکتب سیاسی مانند لیبرالیسم عدالت تحت‌الشعاع آزادی قرار می‌گیرد و در مکتب دیگر مانند سوسیالیسم، عدالت بر آزادی ارجحیت دارد (حقیقت، ۱۳۷۶: ۳۷۴) و در مکتبی دیگر مانند لیبرال دموکراسی هم عدالت به‌عنوان آمیزه‌ای از برابری و آزادی می‌شود (هزارجریبی، ۱۳۹۰: ۴۴).

بنابراین، می‌توان دریافت که مفهوم عدالت، مفهومی برساختی است که توسط افراد جامعه ساخته می‌شود و درک آن بستگی به اجتماع و ارزش‌ها و هنجارها و عوامل به وجود آورنده آن دارد و همواره با دگرگونی ارزش‌ها، درک ما از مفهوم عدالت و تصور ما از عدالت‌خواهی نیز به‌تدریج دگرگون می‌شود (ناقد، ۱۳۸۶: ۵). از سوی دیگر، دین در

دوره‌های مختلف تاریخی و در تمام جوامع از جمله جامعه ما وجود داشته است. همان‌طور که درک و نگرش‌های مختلفی از عدالت وجود دارد، در زمینه دینداری هم آنچه مسلم است همه یک برداشت واحد از دین ندارند، لذا انواع دینداری وجود دارد.

همان‌گونه که برداشت از عدالت بر اساس نظام ارزشی و ارزش‌های خاص حاکم بر اندیشه افراد شکل می‌گیرد دین و دینداری هم به‌عنوان یک نظام ارزشی عمده و غالب در جامعه می‌تواند یکی از عوامل مؤثر بر نگرش افراد نسبت به عدالت باشد، به‌گونه‌ای که حتی برخی افراد برداشت خاصی از عدالت یعنی برابری طلبی را برخاسته از اندیشه‌های دینی می‌دانند (تیندر، ۱۳۷۴، ۵۷). با توجه به این امر می‌توان گفت که همه افراد از جمله مسلمانان در مورد مقوله‌های ارزشی به یک شیوه نمی‌اندیشند و هر کس متناسب با تفسیرش از دین، معیارهایی را در عدالت پیشنهاد می‌کند و آن معیارها را اصول اجرای عدالت می‌داند.

از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به‌عنوان نظامی از اعتقادات و اعمال که بدان وسیله گروهی از مردم با مسایل غایی زندگی دست‌وپنجه نرم می‌کنند، معرفی می‌شود. زیمیل برای احساس دینی به‌عنوان یکی از وجوه زندگی انسان، اهمیت زیادی قائل است؛ چنانچه اساساً دینداری را مبتنی بر احساس دینی فرد تعریف می‌کند و می‌گوید دینداری صورت و شکلی است که احساس دینی به خود می‌گیرد. وی دینداری را یک استعداد تقلیل‌ناپذیر و بنیادی روح می‌داند که وجه نامتغیر و ثابت وجود انسانی است که در نتیجه آن جلوه‌ها و صور دینداری در زمان و مکان مختلف، بسیار متفاوت می‌شود (زیمیل، ۱۹۹۸: ۱۰۷).

در جامعه ایران از یک‌سوی اندیشمندان دینی در نسبت به مسأله فقر و نابرابری‌های ساختاری اجتماعی بی‌توجه هستند و از سوی دیگر دولت‌های گوناگون در دوره‌های مختلف حامل یک نوع دینداری بوده‌اند و مشی اقتصادی آنان و نحوه نگرششان در خصوص توزیع منابع در جامعه و ایجاد عدالت با توجه به دینداری‌شان متفاوت بوده است. با توجه به اینکه افراد در جامعه دارای نگرش‌های متفاوت نسبت به ارزش‌ها و مسایل اجتماعی می‌باشند و تحلیل نابرابری‌های اجتماعی عینی در یک جامعه بدون توجه به بعد ذهنی آن می‌تواند استنتاج نادرستی به ارمغان آورد، در این پژوهش به دنبال آن هستیم تا نسبت میان عدالت اجتماعی و دینداری مورد بررسی قرار گیرد.

در این خصوص، پژوهش حاضر به دنبال بررسی این موضوع در گفتارهای امام علی (ع) است که برای شیعیان در حکم مرجعیت فکری می‌باشد. در نگاه امام علی (ع) به‌عنوان امام اول شیعه، عدالت، رأس و هسته اصلی و به‌مثابه شیره ایمان و سرچشمه همه خوبی‌هاست؛ بنابراین، ایشان محک ایمان را بر اساس عدالت می‌دانند و معتقدند که؛ مؤمن، کسی است که الزاماً از خصلت عدالت برخوردار بوده و همواره بر مرکب عدالت حرکت می‌کند. امام علی برقراری عدالت اجتماعی را برترین عمل و رهبر عادل را بهترین و شایسته‌ترین بندگان خداوند دانسته است. از دیدگاه امام علی (ع)، عدالت در اجتماع تحقق می‌یابد. هیچ‌کس در تنهایی خود نمی‌تواند عادل باشد. عدالت، صفتی است که در جمع تحقق می‌یابد. پیوند مفهومی عدالت با اجتماعی بودن انسان، برای درک معنای عدالت از دیدگاه امام علی (ع) دارای اهمیت است. نیاز انسان به اجتماع، تحقق بسیاری از صفات در جمع و تأثیر اجتماع بر افراد، در بسیاری از فرموده‌های ایشان دیده می‌شود. از سوی دیگر، در کلام و منش ایشان، عدالت مفهومی رابطه‌ای است؛ یعنی یک شخص در ارتباط با شخص دیگر می‌تواند ویژگی عدالت را بروز دهد. بیشتر گفتارهای ایشان مبنی بر ملاحظه حقوق متقابل مردم، مؤید این مطلب است که در کنش متقابل میان افراد جامعه است که عدالت حضور و تداوم می‌یابد.

بر اساس این بینش و با توجه به نقش و تأثیرگذاری که امام اول شیعیان در جامعه ایرانی زمان معاصر دارد و مسأله پژوهش حاضر این است که آیا بین دینداری و عدالت اجتماعی در اندیشه امام علی ارتباطی وجود دارد؟ و اگر موجود است این ارتباط از چه نوع می‌باشد؟ کدام نوع از دینداری و کدام نوع از عدالت اجتماعی در نهج‌البلاغه به‌عنوان متن اصلی گفتارهای امام علی تبلور یافته است؟

۱-۳- ضرورت تحقیق

بحث از عدالت و بررسی صور و ماهیت آن مبحثی است که دارای پیشینه بسیار طولانی می‌باشد. ریشه‌های این را می‌توان در رجوع به دوران باستان و از اسطوره‌ها و شیوه عمل خدایان دریافت. در دوره باستان این خدایان هستند که از عدالت تعریف ارائه می‌دهند و از انسان می‌خواهند که طبق دستورات عمل نماید. به‌مرور خدایان متعدد جایگاه خود را به خدای واحد می‌دهند و انسان نقش اساسی می‌یابد.

دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی با خصیصه فردی و اجتماعی، از ارزش‌ها و قواعد اجتماعی پشتیبانی می‌کند و جهت دهنده و مظهر قدرت جامعه و انسان، بسترساز ارتباطات انسانی و موجب ثبات، استمرار و همبستگی جامعه است. از سوی دیگر دین ارزش‌ها را می‌آفریند و هنجارها را شکل می‌دهد، به ارزش‌های ثابت اخلاقی قداست می‌بخشد، زندگی انسان، از آن معنی می‌گیرد و راهنمای مؤثری برای هدایت و سعادت انسان در دنیا و آخرت است. دین کارکردهای مختلفی را برای جامعه و فرد به انجام می‌رساند. دین برای جامعه معنایی از اجتماع و اجماع را به وجود می‌آورد و آن را تحکیم می‌بخشد. رفتارهای ضدا اجتماعی را منع نموده و راه‌هایی را برای انسجام دوباره متخلفین پیشنهاد می‌کند (تنهایی، ۱۳۹۰: ۵).

عدالت در دین اسلام جز اصول اساسی به شمار می‌رود. پیامبر اسلام و امامان شیعه همه در جهت برقراری عدالت تلاش نموده‌اند. در این میان امام علی به‌عنوان کسی که در اندیشه و سیره ایشان عدالت و برپایی آن مهم‌ترین جایگاه را برخوردار است، با توجه به اینکه تمامی چارچوب‌های نظری و عملی، حرکت‌ها و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی امیرمؤمنان علیه‌السلام در راستای تأمین عدالت اجتماعی به معنای گسترده عمومی آن است و محور اصلی برنامه‌های حکومت آن حضرت برقراری عدالت اجتماعی در مبنایی‌ترین حوزه‌های اجتماعی است و از منظر نهج‌البلاغه مهم‌ترین وظیفه حکومت اسلامی برقراری عدالت در جامعه و رفاه و آسایش آحاد جامعه و تحقیق صلح و امنیت واقعی تنها در سایه عدالت امکان‌پذیر می‌باشد، بنابراین لازم است که رابطه دینداری و عدالت اجتماعی در اندیشه آن حضرت را مورد بررسی قرار دهیم.

۱-۴- اهداف تحقیق

اهداف پژوهش به‌طور کلی شامل اکتشاف، توصیف، تبیین، فهم، پیش‌بینی، تغییر، ارزیابی و برآورد تأثیر می‌شود (بلیکی، ۱۳۸۴؛ ۱۰۱). اکتشاف؛ تلاشی است برای دادن توصیفی اولیه و خام یا شاید، کسب فهم اولیه‌ای از یک پدیده‌ی اجتماعی. توصیف؛ عبارت‌اند از؛ فراهم آوردن شرح کامل و دقیق یا اندازه‌گیری دقیق و گزارش ویژگی‌های جمعیت‌ها، گروه‌ها، یا پدیده‌ها که شامل اثبات وجود توالی‌های منظم نیز می‌شود. تبیین؛ عبارت است از نشان دادن عناصر، عوامل یا مکانیسم‌های دخیل در ایجاد وضعیت توالی‌های منظم پدیده‌های اجتماعی (بلیکی، ۱۳۸۴: 101).

هدف از این پژوهش، واکاوی اندیشه‌های اجتماعی و سیاسی امام علی (ع) درباره عدالت و توصیف دقیق انواع جهت‌گیری دینداری و عدالت اجتماعی در اندیشه ایشان است. اندیشه امام اول شیعیان در کدام طیف از انواع دینداری قرار می‌گیرد و تبلور بخش کدام نوع از عدالت اجتماعی است؟ در این مطالعه، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی از متن کتاب نهج‌البلاغه، به‌عنوان متن اصلی، مقوله‌های مرتبط با عدالت استخراج خواهد شد و رابطه دینداری با عدالت اجتماعی از منظر نهج‌البلاغه بررسی می‌شود.

۱-۵- پرسش‌های تحقیق

پرسش‌های پژوهش را می‌توان در سه نوع اصلی دسته‌بندی کرد: پرسش‌های «چیستی»، پرسش‌های «چرایی» و پرسش‌های «چگونگی». پرسش‌های چیستی: این نوع پرسش‌ها مستلزم یک پاسخ توصیفی‌اند، آن‌ها متوجه کشف و توصیف ویژگی‌ها و الگوهای برخی از پدیده‌های اجتماعی هستند. پرسش‌های چرایی: آن‌ها جوابای علل، یا دلایل، وجود ویژگی‌ها یا توالی‌های منظم در پدیده‌های خاص‌اند. پرسش‌های چگونگی: این دسته از پرسش‌ها به ایجاد تغییر مربوط می‌شوند و با نتایج عملی و مداخله سروکار دارند. (همان: ۸۶).

- ◀ پرسش مطرح در تحقیق حاضر از نوع «پرسش‌های چرایی» می‌باشد. پرسش‌های علمی پژوهش حاضر عبارت‌اند از:
 - ◀ چه نوع درکی از عدالت اجتماعی در نهج‌البلاغه وجود دارد؟
 - ◀ اندیشه امام علی منطبق با کدام نوع از دینداری است؟
 - ◀ نوع برداشت امام علی از عدالت اجتماعی مطابق با کدام برداشت از دینداری است؟
 - ◀ آیا بین دینداری و عدالت اجتماعی در اندیشه امام علی ارتباطی وجود دارد؟ اگر موجود است این ارتباط از چه نوع می‌باشد؟
 - ◀ کدام نوع از دینداری و کدام نوع از عدالت اجتماعی در گفتار امام علی تبلور یافته است؟

۱-۶- استراتژی تحقیق

استراتژی پژوهشی روش‌های متفاوتی برای پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش به دست می‌دهد که شامل مشخص کردن یک نقطه شروع، چندین مرحله و یک نقطه پایان است. خصوصیات ویژه این نقاط آغاز و پایان و مراحل فی‌مابین آن‌هاست که استراتژی‌های مختلف را مشخص می‌کند. استراتژی‌های تحقیق شامل: استقرایی، قیاسی، پس‌کاوی است. استراتژی پژوهش حاضر استراتژی قیاسی است. استراتژی قیاسی؛ با یک الگو یا یک قانونمندی آغاز می‌کند که از قبل کشف و تأیید شده و خواستار تبیین است. محقق باید تبیینی امکان‌پذیر یا یک استدلال نظری برای وجود این قانونمندی در پدیده اجتماعی تحت بررسی، پیدا یا به‌طور دقیق و روشن بیان کند (همان: ۱۳۵).

روش پژوهش حاضر تحلیل محتوای کیفی از نوع قیاسی یا هدایت‌شده و جهت‌دار می‌باشد. تحلیل محتوای مبتنی بر قیاس که برخی آن را "تحلیل محتوای هدایت‌شده" هم نامیده‌اند، این رویکرد زمانی ضرورت می‌یابد که پیرامون موضوع تحقیق، دیدگاه‌های نظری گوناگونی وجود دارد و هدف از انجام تحقیق، آزمون نظریه‌های پیشین و یا بسط آن‌ها در یک زمینه متفاوت است. نظریه‌ها و ادبیات موجود در یک زمینه می‌تواند به پیش‌بینی متغیرها و روابط میان آن‌ها کمک کند. از این رو، می‌توان فرایند مطالعه را به شکلی ساخت‌یافته‌تر و با بهره‌گیری از این دیدگاه‌های پیشینی هدایت کرد (ببی، ۱۳۸۱: ۶۵۷).

در حقیقت تحلیل محتوای جهت‌دار معتبر ساختن و گسترش دادن مفهومی چارچوب نظریه و یا خود نظریه است. نظریه از پیش موجود می‌تواند به تمرکز بر پرسش‌های تحقیق کمک کند. این امر پیش‌بینی‌هایی را درباره متغیرهای موردنظر یا درباره ارتباط بین متغیرها فراهم می‌کند. این موضوع می‌تواند به تعیین طرح رمزگذاری اولیه و ارتباط بین رمزها کمک کند، که نشان‌دهنده مقوله‌بندی به شیوه قیاسی است. تحلیل محتوا با رویکرد جهت‌دار نسبت به دیگر روش‌های تحلیل محتوا از فرایند ساختارمندتری برخوردار است.

فصل دوم

ادبیات تحقیق

۲-۱- مقدمه

پس از یافتن مسئله تحقیق، پژوهشگر باید کار خود را با دو بررسی مهم و کارساز آغاز کند که عبارت‌اند از؛ مطالعه اکتشافی و بررسی پیشینه یا مرور ادبیات تحقیق. در مطالعات اکتشافی، هدف به دست‌آوردن بینش دقیق‌تر و درکی روشن‌تر نسبت به مسئله تحقیق و زوایای آن و نیز شناخت خلأهای پژوهشی است. این هدف از طریق مطالعه دقیق کتاب‌ها، مقالات و مصاحبه با کارشناسانی به دست می‌آید که اطلاعات جامع و عمیق نسبت به حوزه مورد‌نظر دارند و می‌توانند دیدگاه‌های کلی و جزئی درباره این مسئله و مسائل مشابه را به‌خوبی جمع‌بندی و معرفی کنند. محقق در این مطالعه، تاندازه‌های با خلأهای پژوهشی نیز آشنا می‌شود و درمی‌یابد که تقریباً در کدام حوزه، مسائل حل‌نشده وجود دارد. همچنین از برخی تحقیقات پیشین نیز آگاه می‌شود، اما لزوماً با همه تحقیقاتی که قبلاً در این‌باره یا درباره موضوعات مشابه صورت گرفته‌اند آشنا نمی‌شود. ممکن است پژوهش‌های دیگری نیز صورت گرفته باشند که نتایج آن‌ها هنوز گزارش نشده باشد (کیوی و کامپنهود، ۱۳۷۰، ۳۳-۵۰).

این بررسی‌ها مشابه و درهم‌تنیده‌اند و ممکن است برخی از مراحل آن‌ها هم‌زمان صورت گیرد. با این وجود، چون هدف‌هایشان متفاوت است، محقق باید به تفاوت آن‌ها آگاه بوده و به هر دو کار بپردازد. محقق برای بررسی پیشینه باید مراحل زیر را طی کند:

۱. شناخت نسبی از مسئله تحقیق و کلیدواژه‌های آن به دست‌آورد. برای شناختن مسئله ابتدا باید یک یا دو جمله در تشریح آن نوشت و سپس برای وضوح بیشتر آن، به متون درسی و دائرةالمعارف‌ها مراجعه کرد. در چنین منابعی سعی بر آن است که نظریات و مفاهیم مربوط به آن‌ها به‌طور روشن و قابل‌فهم بیان شود. البته اگر محقق قبلاً مطالعه اکتشافی را انجام داده باشد، حد و حدود مسئله تحقیق و مفاهیم کلیدی آن برایش روشن شده و به‌راحتی می‌تواند گام دوم بررسی پیشینه را بردارد.
۲. منابع مناسبی را که به معرفی تحقیقات می‌پردازند، بیابد و بررسی کند. گام‌های دوم و سوم را می‌توان اصلی‌ترین مراحل در مطالعه پیشینه دانست. در گام دوم با استفاده از کلیدواژه‌ها و درکی که از مسئله فراهم شده، باید به دنبال منابعی گشت که شامل اطلاعات لازم درباره تحقیقات مربوط به مسئله تحقیق و موضوعات مشابه هستند. یافتن این منابع از راه‌ها و پایگاه‌های زیر ممکن است (سرمد: ۱۳۷۶؛ ۶۶).

۲-۲- بررسی پیشینه پژوهش

هیچ جامعه‌شناسی شناخته‌شده‌ای در طول تاریخ بدون دین نبوده است. در طول ادوار مختلف تاریخ و در جوامع متفاوت، ادیان به اشکال مختلف وجود داشته‌اند. در این میان، دین در جامعه ایران نیز همواره از جایگاهی خاص برخوردار بوده است. در طول تاریخ، ایران همیشه جامعه‌ای دینی بوده و دین در آن همه‌گیر بوده است؛ به‌گونه‌ای که در اغلب اوقات، دین فرانهادی بوده که سایر اجزای جامعه را تحت‌الشعاع خود قرار می‌داده است. شاید بتوان گفت که مطالعه جامعه‌شناختی در هر زمینه‌ای در ایران، بدون لحاظ کردن دین، ناممکن است (فرجی و حمیدی، ۱۳۸۷؛ ۶). از این جهت، پژوهش حاضر به رابطه دینداری و عدالت اجتماعی از منظر نهج‌البلاغه می‌پردازد. برای بررسی این موضوع به واکاوی تحقیقات و آثار انجام‌گرفته در این حوزه نیاز می‌باشد. بررسی تحقیقات گذشته نشان می‌دهد که پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون موضوع مورد‌پژوهش، تحقیقات موجود عمدتاً در رابطه با متغیرها به‌طور جداگانه انجام شده است. نوشته حاضر در مروری بر تحقیقات صورت گرفته در مورد مسئله مورد‌نظر سه دسته از آثار را موردتوجه قرار داد؛ کتاب‌ها، مقالات علمی، پایان‌نامه.

۲-۱- پیشینه داخلی

۱- کتاب‌ها

«کتاب عدالت اجتماعی» توسط نجمه کیخا به نگارش درآمده است. این کتاب شامل ۸ فصل است که عبارت‌اند از: چیستی عدالت اجتماعی (توان؛ مساوات؛ اعطای حق)؛ اقسام عدالت (و مسأله نسبیت عدالت)؛ مبانی عدالت اجتماعی (اعتباریات؛ اصالت فرد و جامعه؛ انسان‌شناسی)؛ جایگاه ارزشی عدالت اجتماعی (دین و عدالت، اخلاق و عدالت)؛ زمینه‌های تحقق عدالت اجتماعی (ایمان، نظم و آزادی، تربیت)؛ موجبات عدالت اجتماعی (قانون، اجرا و تنفیذ، آگاهی مردم به حقوق خویش)؛ آثار و نتایج عدالت؛ عدالت اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران. نویسنده در این اثر اقدام به فیش‌برداری گسترده و جمع‌بندی ساده و مختصری از بیانات پراکنده شهید مطهری در باب عدالت اجتماعی کرده است.

کتاب «عدالت اجتماعی در اسلام» نوشته سید قطب با ترجمه آیت‌الله محمدعلی گرامی و سید هادی خسروشاهی، در واقع ترجمه کتاب مشهور «العدالة الاجتماعية فی الاسلام» تألیف شهید سید قطب، از رهبران اخوان المسلمین مصر است که به عدالت، جامعه، اقتصاد و حکومت اسلامی می‌پردازد. این کتاب در دوازده بخش به نگارش درآمده است که نظر مسیحیت و اسلام درباره مذهب، جامعه، طبیعت، عدالت اجتماعی در اسلام، پایه‌های عدالت اجتماعی در اسلام، وسایل عدالت اجتماعی در اسلام، نظام حکومت در اسلام، نظام اقتصاد در اسلام، رویدادهای تاریخی در اسلام، مساوات و برابری همگانی، سیر تاریخی حکومت در اسلام، بنی امیه و بنی عباس، امروز اسلام و آینده آن، دنیا بر سر دوراهی: اسلام یا کمونیسم! عناوین بخش‌های دوازده‌گانه این کتاب هستند.

کتاب «عدالت نهج‌البلاغه» اثر علی اصغر احمدی است که به بررسی ابعاد سیاسی، اقتصادی و حقوقی عدالت اجتماعی از منظر امام علی علیه‌السلام پرداخته است. نگارنده فصل اول را با عنوان «عدالت اجتماعی زمینه‌ها، موانع و دستاورد»، زمینه‌های اجرای عدالت اجتماعی، موانع اجرای عدالت اجتماعی، دستاوردهای اجرای عدالت اجتماعی و پیامدهای عدم اجرای عدالت را مورد بررسی قرار می‌دهد. فصل دوم این کتاب به بررسی بعد سیاسی عدالت اجتماعی پرداخته است و مناسبات بیرونی قدرت، مناسبات درونی قدرت دو بخش کلی این فصل هستند؛ حکومت و قدرت در نگاه امام علی علیه‌السلام، چگونگی رفتار امام علی (ع)، با دشمنان در جریان جنگ، چگونگی برخورد با موافقان، بررسی شکایات جهت رفع ظلم به مردم، ارتباط مستقیم با مردم و دوری از پرده‌نشینی از جمله مطالب بخش اول این فصل است. در بخش دوم؛ ساختار حکومت علوی، برخورد امام علی (ع) با مدیران و کارگزاران، برخورد امام علی (ع) با کارگزاران در مرحله گزینش، برخورد امام علی (ع)، با کارگزاران پس از گزینش به تفکیک آمده است. فصل سوم؛ با عنوان «بررسی بعد اقتصادی اجتماعی در نهج‌البلاغه» به آشنایی با اصطلاحات و مفاهیم، حوزه تولید و گسترش سرمایه ملی، حوزه مدیریت و کنترل سرمایه ملی و حوزه توزیع سرمایه ملی اختصاص دارد. فصل چهارم به بررسی بعد حقوقی عدالت اجتماعی در نهج‌البلاغه می‌پردازد.

مطهری در کتاب «بیست گفتار» (۱۳۵۸)؛ به تشریح دقیق اصل عدل در اسلام، مبانی حقوق اسلامی، دیدگاه حضرت درباره حقوق اجتماعی مردم، تحلیل مقوله احترام به حقوق اجتماعی، تحقیر دنیا، بررسی رابطه اخلاق و عدالت و تعریف عدالت از نظر علی پرداخته است. همچنین ایشان در مبحث حکومت و عدالت، در سیری در نهج‌البلاغه رابطه حکمران و مردم را تحلیل کرده است.

«رهزنان دین، آسیب‌شناسی دین و دینداری در نهج‌البلاغه» (۱۳۷۹)؛ تألیف مصطفی دلشاد تهرانی؛ به آسیب‌شناسی درون دینی و برون دینی، دین و دینداری از منظر نهج‌البلاغه پرداخته است. به‌زعم مؤلف، آفت‌های درون دینی به نحوه رویکرد به دین و فهم و تلقی از دین، نوع معرفت دینی و شیوه دینداری مربوط می‌شود؛ اکراه و اجبار در دین، بد فهمیدن دین، نارسایی مفاهیم دینی و به تکلف کشیدن دینداری از آن جمله به شمار می‌آید. مراد از آسیب‌های برون دینی نیز آسیب‌هایی است که به عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حکومتی پیوند خورده و با دین مرتبط می‌شوند مانند رفتار خودکامانه از جانب متولیان دین، خشونت‌های منتسب به دین، بی‌عملی عالمان دین و عملکرد عالم نمایان.

۲- مقالات

«عدالت اجتماعی در نهج البلاغه زمینه‌ها، موانع و دستاوردها» (۱۳۹۰)؛ عنوان مقاله علی اصغر احمدی است. این مقاله چگونگی بهره‌مندی همه مردم از امکانات عمومی را در قالب بیان «زمینه‌ها»، «موانع» و «دستاوردهای» عدالت اجتماعی با نگاه محوری به نهج البلاغه دنبال می‌کند. استخراج بهترین طرح‌ها و راهبردی‌ترین اندیشه‌ها در خصوص چگونگی عملیاتی کردن عدالت اجتماعی از موثق‌ترین متون دینی شیعی، یعنی نهج البلاغه، مهم‌ترین هدف این نوشته است. این پژوهش مبتنی بر تحقیقات کتابخانه‌ای با نگاه متمرکز به کتاب نهج البلاغه و شروح و کتب معتبر مرتبط با آن است که در حقیقت جنبه توصیفی - تحلیلی دارد. باین‌همه به سبب ماهیت گزارشی بحث، جهت توصیفی آن بر جنبه تحلیلی غلبه دارد. ظرفیت نهج البلاغه در بیان حساس‌ترین مسائل و نشان دادن بخشی از حرکتهای مدیریتی عدالت‌محور حضرت علی (ع) در دوران حکومت، محورهای عمده این تحقیق به شمار می‌آید.

مقاله «عدالت محاسبه گر در نهج البلاغه» (۱۳۹۶)؛ نوشته فاطمه نوری و کیومرث کلانتری است. در این مقاله با استفاده از روش اسنادی و تحلیل محتوا، معیارهای سنجش خطر جرم و چگونگی مدیریت آن از دیدگاه امیرالمؤمنین علی (ع) بررسی شده است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که با پیروی از رهنمودهای آن حضرت در خطابه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار نهج البلاغه، می‌توان از طریق شناسایی موقعیت‌های دارای خطر بزهکاری، مصون‌سازی آماج‌های جرم و مناطق پرخطر، تقویت، نظارت، رؤیت‌پذیری و بالابردن هزینه ارتکاب جرم به‌واسطه افزایش احتمال شناسایی و دستگیری مرتکب به پیشگیری وضعی کمک و خطر ارتکاب جرم را مدیریت نمود.

«دیدگاه امام علی (ع) درباره عدالت در حکومت اسلامی» (۱۳۹۴)؛ عنوان مقاله محمد مولایی است. در این تحقیق دیدگاه امام علی (ع) درباره معنی و مفهوم عدل و عدالت، مزایای آن و راهکارهای رسیدن به عدالت اقتصادی در یک حکومت اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته است. در این مقاله یکی از مظاهر توسعه‌یافتگی برخورداری عامه مردم از رفاه نسبی اقتصادی می‌باشد و تحقق چنین امری از دیدگاه اسلام در احقاق حقوق مشروع هر فرد در جامعه توسط حاکمان عادل، متقی و ساده‌زیست میسر می‌باشد و این همان اصولی است که امام علی (ع) بدان توجه و تأکید داشته است.

تعین اجتماعی معرفت در نهج البلاغه (۱۳۹۰)؛ عنوان مقاله حمید پارسانیا و حسین اژدری زاده می‌باشد. نویسنده در این تحقیق به دنبال تحلیل و بررسی مطالبی در نهج البلاغه است که در آن‌ها بین معرفت‌های مختلف انسان و عوامل اجتماعی به‌گونه‌ای پیوند ایجاد شده باشد. برای اینکه این پیگیری مؤثرتر واقع شود از طرح‌های مهم مطرح در جامعه‌شناسی معرفت استفاده کرده است. این پارادایم‌ها مخاطب را به پرسش‌هایی رهنمون می‌کند. در این پژوهش با استناد از عبارات خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار حضرت امیر (ع) درصدد یافتن پاسخ به این پرسش‌هاست.

«مطالعه تطبیقی نظریه عدالت اقتصادی امام علی (ع) و رالز و ارزیابی این دو رویکرد در مقابله با فقر» (۱۳۹۱)؛ نوشته مریم نعمت پوراست. موضوع اصلی پژوهش تبیین مفهوم عدالت در رویکرد دینی است. در این تحقیق، آراء امام علی (ع) در بستر نظریه رالز مورد بررسی قرار گرفته است. در این پژوهش با رجوع به منابع کتابخانه‌ای و اسناد و مدارک موجود و بهره‌گیری از روشی تحلیلی - انتقادی هدف پژوهش دنبال و به پرسش‌ها پاسخ داده شده است. نتایج پژوهش حاضر حاکی از آن است که در رویکرد دینی برقراری عدالت از سویی در راستای هدف غایی و میل به سعادت نوع بشر است و از سوی دیگر از آنجایی که بی‌عدالتی‌هایی که در جوامع انسانی مشاهده می‌شود عموماً ناشی از روابط قدرت و ساختار اجتماعی نامناسب است، لذا برقراری عدالت ناشی از خرد جمعی است که رویکرد دینی نیز آن را تأیید می‌کند. مواجهه دینی به برقراری عدالت و حفظ کرامت انسانی افراد صرف‌نظر از گرایش‌های اعتقادی، نژادی و جنسیتی آنان تأکید دارد. در این مواجهه امر عادلانه، امری اخلاقی است و لذا هرگونه بی‌عدالتی مؤید نقض اصول اخلاقی محسوب می‌شود. در رویکرد دینی بسیاری از موضع‌گیری‌ها بر این اصول استوارند.

یحیی فوزی و روح‌الله مرادی در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی تطبیقی نظریه عدالت اجتماعی در اسلام و غرب (بررسی موردی مقایسه نظریه عدالت در اندیشه‌های امام خمینی و جان راولز)» (۱۳۸۹)؛ ابتدا تعاریفی از مفهوم عدالت در نزد اندیشمندان غربی و اسلامی از گذشته تا دوران معاصر ارائه گردیده و سیر تکوینی این مفهوم از گذشته تا به امروز مورد بررسی قرار گرفته است. چارچوب نظری آراء و بنیان‌های اندیشه‌ای دو متفکر، جان بوردن راولز با عنوان احیاگر فلسفه سیاسی در غرب و امام خمینی به‌عنوان احیاگر اندیشه سیاسی اسلامی در جهان اسلام در باب عدالت